

Duitse inlichtingenactiviteiten en contraspionage in België in de 20ste eeuw

Een inleiding

Cahiers Inlichtingenstudies
BISC nr. 12
p. 17-22
© Gompel&Svacina
ISBN 978-94-6371-422-8

EMMANUEL DEBRUYNE¹ & MARKUS PÖHLMANN²

Rond de eeuwwisseling van de negentiende en de twintigste eeuw was Duitsland een van de belangrijkste handelspartners van België en het voorwerp van een zekere bewondering in België zelf, maar de betrekkingen tussen beide landen stortten in na de schending van de Belgische neutraliteit door het Duitse leger op 4 augustus 1914. De twee opeenvolgende oorlogen en hun talrijke gevolgen (verwoestingen, afpersingen, militaire bezettingen, bezettingen na de oorlog, enz.) hebben de betrekkingen tussen de twee buurlanden decennialang zwaar onder druk gezet. De opbouw van Europa en de Atlantische alliantie hebben vervolgens een toenadering tussen beide landen mogelijk gemaakt, niet via een bevoorrechte relatie zoals tussen Frankrijk en de Bondsrepubliek Duitsland sinds het Elysée-verdrag (1963), maar als partners die nauwe belangen delen in een gemeenschappelijk multilateraal kader. Het succes van deze hernieuwde relatie mag niet verhullen dat voor vele Belgen vijandigheid, wrok of op zijn minst wantrouwen nog lang hun gevoelens tegenover Duitsland hebben beheerst.

De Belgische geschiedschrijving, vooral wat de studie van oorlogen betreft, heeft Duitsland lange tijd beschouwd als de Ander waarvan men het slachtoffer was. Ook al was het niet absoluut, dit perspectief, al dan niet gewild beïnvloed door de nationale identiteit, vertraagde de ontwikkeling van een echte transnationale geschiedschrijving over de conflictuele relaties tussen beide landen. De relatieve onverschilligheid van de Duitse historiografie tegenover België, die meer aandacht heeft voor haar grotere burens, heeft zeker niet geholpen om deze tendens te keren. Het historisch onderzoek heeft echter alles te winnen bij een benadering op het raakvlak van de geschiedschrijving en de bronnen van de twee landen die bij de bestudeerde verschijnselen betrokken zijn. Inlichtingen en, meer in het algemeen, geheime activiteiten, ongeacht of zij vanuit offensief of defensief oogpunt worden beschouwd, vormen hierop zeker geen

¹ Professor hedendaagse geschiedenis, Université Catholique de Louvain.

² XXX

uitzondering. In dit perspectief behandelt dit nummer van de ‘Cahiers Inlichtingen-studies – Cahiers d’Etudes du Renseignement’ de activiteiten van de Duitse diensten op Belgisch grondgebied gedurende de ‘korte twintigste eeuw’ (Hobsbawm, 1994), een periode die loopt van 1914 tot 1991 en gekenmerkt wordt door geopolitieke en ideologische confrontaties die de wereld en Europa verscheuren.

De confrontatie tussen beide landen op dit domein was nooit zo gespannen als ten tijde van de twee militaire bezettingen van België door Duitsland, tussen 1914 en 1918 en vervolgens tussen 1940 en 1944, tijdens welke de machtige bezettingsmacht intense contraspionage ontplooipte op het grondgebied dat zij onder controle had. Deze twee bezettingsperiodes vormen dan ook twee centrale aandachtspunten voor de geschiedschrijving van de Duitse inlichtingendienst in België. Tot nu toe werd dit onderzoek vooral uitgevoerd aan Belgische zijde en was het sterk gericht op de Tweede Wereldoorlog, en meer bepaald op de rol van de *Sicherheitspolizei und der Sicherheitsdienst der SS (Sipo-SD)* (bv. Van Eetvelde, 2004; Préaux, 2007; Majerus, 2013) en in mindere mate van de *Abwehr* (Verhoeven, 2011). Twee recente doctoraatsthesisen hebben echter geleid tot een aanzienlijke vooruitgang in de kennis van de Duitse politie in België tijdens de Eerste Wereldoorlog (Rezsöhazi, 2020) en van de repressie van Duitse inlichtingenactiviteiten en contraspionage door Belgische rechtbanken tijdens en na deze oorlog (Vanheule, 2021).

Bezetting wordt hier gedefinieerd als tijdelijk militair bewind tijdens of als gevolg van een oorlog. Het begint met de oorlogsverklaring van de bezetter of door het feitelijke heerschappij. Zij is gericht op de instandhouding van het dagelijks leven en de openbare orde in het militaire achterland en op de economische exploitatie van het bezette gebied met het oog op de overwinning in de oorlog. Bezetting kan ook dienen als ruilmiddel bij onderhandelingen of als voorfase voor een annexatie (Kronenbitter, Pöhlmann & Walter, 2006).

De kwalificatie van het leger voor dit soort bestuurlijke overname is ambivalent. Aan de ene kant is het leger als bureaucratische organisatie in staat grote aantallen mensen aan te sturen, aan de andere kant zijn militairen niet noodzakelijkerwijs getraind in niet-militaire taken als bestuur, wetshandhaving, rechtspraak, economie of media. De houding van de bezette partij tegenover de bezetter is veelzijdig, waarbij ‘verzet’ en ‘collaboratie’ slechts twee houdingen zijn in een veel breder spectrum (Hirschfeld, 1984). Bezetting is een internationaal en transnationaal fenomeen dat sinds het einde van de negentiende eeuw een aanzienlijke juridisering heeft ondergaan.

Een essentieel aspect van de bezetting is het beveiligen van deze heerschappij tegen spionage. Gedurende het grootste deel van de beschouwde periode waren de Duitse termen voor deze taak contraspionage, *Spionageabwehr* of gewoon *Abwehr*, dit laatste letterlijk vertaald als verdediging. De taalkundige vergelijking brengt een merkwaardig passief begrip van het Duitse taalgebruik aan het licht in vergelijking met het meer actieve begrip van de Engelse term ‘counterintelligence’. Het is daarom wellicht zinvol om uit te gaan van een praktische definitie die niet noodzakelijkerwijs van deze tijd is, maar niettemin ingeburgerd is. Het taalgebruik van een van de grootste internationale organisaties van vandaag, de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO), komt hiervoor goed van pas. Haar verklarende woordenlijst definieert *counter intelligence* als “de activiteiten gericht op het identificeren en tegengaan van de bedreiging van de

veiligheid door vijandige inlichtingendiensten of organisaties of door personen die zich bezighouden met spionage, sabotage, subversie of terrorisme” (AAP-06, 2020, blz. 34).

Een logische premisse voor elke definitie van contraspionage is het bestaan van inlichtingen als element van de militaire doctrine en als onderdeel van de militaire organisatie. Dit is vanzelfsprekend voor zowel de Tweede Wereldoorlog als de Koude Oorlog. In 1914 waren inlichtingenactiviteiten in de meeste Europese strijdkrachten organisatorisch verankerd, maar tot dan toe niet getest in een grote Europese oorlog. De NAVO-definitie komt ook goed uit omdat zij wijst op de passieve en actieve vormen van optreden met betrekking tot contraspionage (‘identificeren en tegengaan’). Ook worden de veelzijdige vormen van bedreigingen genoemd (‘spionage, sabotage, subversie of terrorisme’). Militaire contraspionage is een veiligheidspraktijk die vanaf het begin sterk heeft geput uit de expertise van niet-militaire disciplines in administratie, wetenschap en technologie – te beginnen met indexkaarten (de beruchte Franse fiches), dactyloscopie, fotografie, chemie, snuffelhonden, luistervinken, cryptoanalyse, communicatiecontrole, en vooral sociale competenties zoals vreemde talen of culturele mimiek.

Voor een historische analyse is het belangrijk te begrijpen dat er vanaf het begin wettelijke grenzen waren voor inlichtingenactiviteiten en contraspionage. Op internationaal niveau was dat het Verdrag van Den Haag inzake wetten en gebruiken betreffende oorlog te land van 1899/1907. Op nationaal niveau hadden de meeste Europese staten tussen 1886 en 1914 een of andere vorm van spionagewetgeving vastgesteld (Arboit, 2014, p. 78; Schmidt, 2006, p. 237; Thomas, 1991, p. 3), ook al werd die wetgeving in België in wezen op een zeer laat moment aangenomen, namelijk op de allereerste dag van de Duitse inval (Vanheule, 2021). Bijgevolg kan contraspionage worden geïnterpreteerd als militaire of wetshandhavingsactiviteiten die tot doel heeft de activiteit van een vijandige staat te controleren die op zijn beurt moreel twijfelachtig, maar vanuit nationaal-politiek oogpunt aanvaardbaar kan lijken. Belangrijk hierbij is dat spionage op het nationale grondgebied illegaal was volgens het nationale recht, maar een gevestigde praktijk in de internationale sfeer. Deze nogal legalistische interpretatie kan dienen om een fundamenteel conflict aan het licht te brengen wanneer dit onderwerp historisch wordt benaderd.

Bovendien moeten we beseffen dat het relevante voorwerp van contraspionage – spionage in opdracht van een vreemde mogendheid – niet noodzakelijkerwijs een politieke daad was, maar ook een manier kon zijn om materieel te overleven. Vooral onder de moeilijke omstandigheden van de oorlog raakten sommige mensen betrokken bij spionage (en contraspionage) gewoon omdat ze er wat geld mee konden verdienen. Omgekeerd betekent dit dat contraspionage ook deel uitmaakte van een grote business. Deze business ging over het verhandelen van informatie.

Historisch gezien is contraspionage een uitzonderlijke staatsactiviteit. In feite is het een specifieke vorm van ‘*surveillance*’. Dat staat niet gelijk aan repressie (Reichardt, 2016). In plaats daarvan is het eerder een element binnen een veel bredere en toenemende bewakingsactiviteit vanwege de staat sinds de late negentiende eeuw. In een van de grondbeginselen van ‘*Surveillance Studies*’ definieert Edward Higgs *surveillance* als “die gegeneraliseerde en gestructureerde verzameling van informatie die zo typerend is voor de moderne administratie – het aanleggen van routinematige administratieve dossiers en van databases, op papier en elektronisch, in plaats van de ad hoc activiteiten

van informanten en ‘spooks’” (Higgs, 2004). Bij de beoordeling van contraspionage voor het geval van België in de twintigste eeuw moet men dus dit grotere plaatje erkennen en zich bewust zijn van het potentieel katalysatoreffect van de twee wereldoorlogen in deze universele opkomst van de informatiestaat, zoals Alexandre Rios-Bordes onlangs heeft aangetoond in het Amerikaanse geval (Rios-Bordes, 2018).

Een van de belangrijkste doelstellingen van dit speciale nummer is ook een bijdrage te leveren aan het vaststellen van de plaats van de contraspionage in het kader van de Europese bezetting in de twintigste eeuw. Contraspionage is een nieuw en veelbelovend onderzoeksgebied, omdat het zich bevindt in de marge van militaire geschiedenis, veiligheidsstudies en de culturele geschiedenis van de oorlog. Het omvat de gebieden externe en binnenlandse veiligheid, die in de geschiedschrijving gewoonlijk apart worden behandeld. Op het gebied van bezetting en contraspionage zijn de nationale, juridische of morele grenzen meestal vaag en dus een aantrekkelijke uitdaging voor de historicus.

Gezien de Belgische ervaring kan dit land als een bijzonder interessante gevalsstudie dienen. De Belgische ervaring in twee wereldoorlogen is niet uniek, maar wel bijzonder. Anders dan andere staten die in de twintigste eeuw een Duitse bezetting meemaakten – Frankrijk of Rusland/Sovjet-Unie zouden hier genoemd kunnen worden – was België een kleine en neutrale staat. Vanaf het begin resulteerde dit in een andere machtsverhouding en een bijzonder slachtofferverhaal. De etnische structuur van het land maakte het bovendien kwetsbaar voor de pogingen van de bezetters om dit uit te buiten door de invoering van een verdeelbeleid van nationaliteiten. Net als in de meeste andere Europese landen was de praktijk van de Duitse bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog nauw verbonden met de Shoah. Dit raakt ook aan de kwestie van de contraspionage, omdat de organisatie daarvan steeds meer betrokken raakte bij de meedogenloze vervolging van de Joodse bevolking. Afgezien van dit unieke aspect boden de Duitse bezettingen van 1914-18 en 1940-44 veel *déjà vu*-effecten voor degenen die beide periodes hadden meegemaakt en voor degenen die het onderwerp met academische belangstelling bestuderen. De Belgische ervaring nodigt ook uit tot een vergelijking met het naburige (Noord-)Frankrijk.

In het eerste artikel van dit nummer behandelt Markus Pöhlmann de praktijk van de contraspionage in bezette landen. Dit artikel gaat verder dan België en behandelt de organisatie en methoden van de Duitse contraspionage tijdens de Eerste Wereldoorlog in de achterhoede van de verschillende operatiegebieden. Een taak van een dergelijke omvang in het kader van een lange bezettingsoorlog was nooit voorzien en nog minder voorbereid door de Duitse beleidsmakers. In het tweede artikel richt Elise Rezsöhazi zich opnieuw op België en Noord-Frankrijk om te laten zien hoe de situatie van de militaire bezetting leidde tot een diversificatie van de taken van de Duitse geheime politie. Voor de *Geheime Feldpolizei*, die voor de oorlog was opgezet voor het Duitse leger, en voor de *Zentralpolizeistelle*, die door de Duitse regering-generaal in Brussel was opgericht, was de contraspionage slechts een van de aspecten van hun opdracht om het leger en de Duitse belangen te beschermen. De derde bijdrage, van Emmanuel Debruyne, laat zien dat deze politiediensten geheim waren door hun manier van optreden en de bedreigingen die ze bestreden, maar dat hun bestaan bekend was bij degenen die het voorwerp van hun toezicht waren: de bezette bevolking. Het gevoel onder een politiestaat te leven voedde de angst en soms de vrees van de bezette burgers,

maar ook hun wrok tegen de bezetters, en vooral tegen deze politieagenten die een slechte reputatie opbouwden.

Was geweld tijdens de eerste bezetting niet afwezig bij de politie-inlichtingendienst (Debruyne, Rezsöhazi & van Ypersele, 2018), dan werd het op veel grotere schaal ingezet toen België onder nazi-overheersing kwam, zoals de drie artikelen over de tweede bezetting op hun eigen manier laten zien. De *Geheime Felpolizei* (GFP), enkele jaren voor de oorlog door het naziregime in het leven geroepen, maar minder bekend dan de *Gestapo*, staat centraal in de artikelen van Louis Fortemps en Vincent Gabriel. Fortemps richt zich op de GFP 530, gevestigd in Brussel, en onderstreept het belang van de ondergeschikte eenheden, de commissariaten, die zaken toegewezen kregen, maar een grote mate van autonomie hadden in de manier waarop zij deze behandelden. Gabriel gaat ook in op de praktijken van de GFP, met name het gebruik van geweld. Aan de hand van het geval van de GFP 648 in Luik toont hij aan dat geweld diep geworteld was in de praktijken en vooral een instrument was om politie-inlichtingen te verwerven.

Luik wordt ook, samen met Antwerpen, door Robby Van Eetvelde bekeken om te begrijpen wie de leden waren van de 'Gestapo', d.w.z. van de *Sipo-SD*, in België. Door een sterk gepolitiseerde leiding te combineren met een meer ervaren politiebasis, slaagde de *Sipo-SD* erin een grote efficiëntie te bereiken door zich lokaal aan te passen en lokale medewerkers te integreren, en met hen een 'gemeenschap van geweld' te vormen in de marge van de Belgische samenleving.

Deze dubbele ervaring met militaire bezettingen is weliswaar onvermijdelijk, maar vat op zich niet de activiteiten van de Duitse diensten op Belgisch grondgebied samen. Uit het artikel van Florian Altenhöner en Etienne Verhoeyen blijkt dat het Duitse militaire inlichtingenapparaat al in de jaren dertig operaties uitvoerde om toekomstige militaire operaties tegen België en op zijn grondgebied voor te bereiden. Hoewel de spionnen van nazi-Duitsland geen beslissende rol speelden, droegen ze toch bij tot een uitgebreide mozaïek van informatie die de beslissende militaire operatie van mei 1940 mogelijk maakte. Deze strategische belangstelling voor België ontstond ook in een radicaal andere context, die van de Koude Oorlog, waarin de Oost-Duitse inlichtingendiensten zich op het land richtten. Het artikel van Marie Bouvry geeft een overzicht van de spionagemethoden die werden gebruikt door de *Hauptverwaltung Aufklärung* (HVA), de buitenlandse inlichtingendienst van de almachtige *Stasi*, met name voor de rekrutering door 'Romeo'-agenten van vrouwen die als secretaresse op het NAVO-hoofdkwartier werkten.

Hoewel deze bijdragen bedoeld zijn als een belangrijke vooruitgang in het veld, zijn ze verre van volledig in de kruisbestuiving tussen de geschiedenis van de inlichtingendiensten tussen België en Duitsland, die nog vele andere onderzoeksperspectieven biedt. Zo roept de omkering van de rollen met de bezetting van een deel van het Rijnland door Belgische troepen na elk van de twee wereldoorlogen veel vragen op in termen van inlichtingen, bijvoorbeeld over de rol van de *Sûreté militaire de l'Armée d'Occupation* (SMAO) na de Eerste Wereldoorlog (Dejonckheere, 2015). Ook Duitsland en België waren niet alleen tegenstanders, maar ook partners. De politiesamenwerking in de strijd tegen het communisme tijdens het interbellum was één dimensie van dit partnerschap (Verhoeyen & Van Doorslaer, 1986), maar voor de periode van de Koude Oorlog en de jaren die ons daarvan scheiden, valt er bijvoorbeeld nog veel te zeggen over de

uitwisselingen tussen de *Bundesnachrichtendienst* (BND) en de Belgische diensten, hetzij in een bilateraal, hetzij in een multilateraal kader, en dit evenzeer op het vlak van Sovjetspionage als in de strijd tegen het terrorisme, of zelfs in vredesoperaties.

Uit de aard der zaak heeft de geschiedenis van inlichtingen en contraspionage veel te winnen bij het kruisen van bronnen, benaderingen en historiografieën, en bij het aannemen van transnationale kaders. Het kan zelfs een uitnodiging zijn om hele delen van de nationale geschiedenis te herontdekken in een verbonden perspectief, voor zover dit verband ook dat van relaties van tegenslag kan zijn, ook in hun meest verborgen verschijningsvormen.

Het idee voor dit themanummer gaat terug op een workshop die de redactie in 2019 in Potsdam hield. Het evenement werd mogelijk gemaakt door de steun van de *Arbeitskreis Militärgeschichte* e.V., het Laboratoire de Recherche Historique (LaRHis, Katholieke Universiteit Leuven) en de Universiteit van Potsdam (leerstoel van Prof. Sönke Neitzel). Na de workshop werden aanvullende bijdragen gevraagd voor het themanummer. De redactie dankt de workshoppartners en de redactie van de *Cahiers Inlichtingenstudies*.